

การศึกษาวิเคราะห์บทละครสันสกฤตเรื่องรัตนาวลี ของพระเจ้าศรีหรรษาวรรณะ

An Analytical Study of the Sanskrit Drama Ratnāvalī of

Śrīharsavardhana

ชลภัสสรณ์ บินอิบรอฮีม

Chonlaphatsorn Binibrohim

หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

E-mail: thailand1312@hotmail.com

บทคัดย่อ

เรื่องรัตนาวลีเป็นบทละครภาษาสันสกฤต มีความยาว 4 องก์ ประพันธ์โดย พระเจ้าศรีหรรษาวรรณะ ซึ่งมีชีวิตอยู่ในช่วง ค.ศ. 590–647 ทรงเป็นจักรพรรดิผู้ครอบครองดินแดนทางตอนเหนือของอินเดีย ระหว่าง ค.ศ. 606–647 เนื้อหาในเรื่องรัตนาวลีนั้นเป็นละครสันสกฤตเกี่ยวกับความรักของพระราชาอุทยนะ แห่งวัดสะกับนางสาคริกา หรือเจ้าหญิงรัตนาวลีแห่งลังกา นางข้าหลวงของพระมเหสีवासวตตดา บทละครรัตนาวลีมี 4 องก์ ประกอบด้วยบทสนทนาเป็นร้อยแก้ว และบทร้อยกรองสลับกัน โดยมีบทสนทนาร้อยแก้ว 554 ครั้ง และบทร้อยกรอง 87 บท ภาษาที่ใช้ในบทละครรัตนาวลีนั้นใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลัก คือในบทบรรยาย และตัวละครชั้นสูง ส่วนตัวละครหญิงและคนใช้จะใช้ภาษาปรากฤต อย่างไรก็ตาม ต้นฉบับที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้านี้ได้แสดงไว้เฉพาะภาษาสันสกฤต บทละครรัตนาวลีใช้ฉันททั้งหมด 13 ชนิด ฉันทที่นิยมใช้เรียงลำดับจากมากไปหาน้อย ได้แก่ 1) ศารทูลวिरितिฉันท มีจำนวน 33 บท 2) สรคธราฉันท จำนวน 10 บท 3) อารยาฉันท จำนวน 9 บท 4) อนุชฎฉันท จำนวน 9 บท 5) วสันตติลฉันท จำนวน 9 บท 6) ศิขริณีฉันท จำนวน 6 บท 7) มालินีฉันท จำนวน 3 บท 8) ปฤถวีฉันท จำนวน 2 บท 9) ประหรรษิณีฉันท จำนวน 1 บท 10) หริณีฉันท จำนวน 1 บท 11) ปุષ্পิตาคราฉันท จำนวน 1 บท 12) ศาลินีฉันท จำนวน 1 บท และ 13) อุปชาติฉันท จำนวน 1 บท ตัวละครสำคัญในเรื่องนี้ได้แก่ ตัวละครชาย คือ พระราชาอุทยนะ (พระเอก เป็นเจ้าชายแห่งเมืองเกาศามปี) วิฑูษกะ หรือวสันตกะ (พราหมณ์ผู้เป็นเพื่อนของพระเอก) เยาคันธรายณะ (เสนาบดี) วิชยวรมา (เป็นหลานของรุมณ์ผู้เป็นองครักษ์ของพระราชา) พากระวยะ (กรมวัง) วสุภุติ (อำมาตย์ของพระเจ้าวิกรมพาหุผู้เป็นกษัตริย์แห่งเมืองสิงหล) และไอนทรชาลิกะ (ผู้มีเวทมนต์) ตัวละครหญิงได้แก่ รัตนาวลี หรือสาคริกา (นางเอก ธิดาของพระเจ้าวิกรมพาหุแห่งสิงหล) วาสวตตดา (พระมเหสีของพระราชาอุทยนะ) กาญจนมาลา (นางสนมของพระนางवासวตตดา) และสุสังคตา (เป็นนางสนม และเป็นเพื่อนของนางเอก) อลังการที่ใช้ในบทละครรัตนาวลีมีความโดดเด่นทั้งในด้านศัพท์พาลังการ (อลังการทางเสียง) และอรรถาลังการ (อลังการด้านความหมาย) ได้แก่ ยมก อนุปราส อุปมา อุปมารูป กะอุตเพรक्षा ที่ปะกะสมาโสภิตี อรรถานตริยาสะ สวภาโวक्ति รสสำคัญที่ปรากฏในบทละครรัตนาวลี ได้แก่ ศฤงคารรส (ความรัก) วีรรส (ความกล้าหาญ) হাস্যรส (ความสนุกสนาน) กรุณารส (ความสงสาร) และพีภัตสรส (ความน่ารังเกียจ)

คำสำคัญ: บทละครสันสกฤต รัตนาวลี พระเจ้าศรีหรรษาวรรณะ

Abstract

The results reveal that the Ratnāvalī was composed by the king Sriharsavardhana (590 – 647 AD) of India—he governed the northern area of India for the period 606 – 647 AD. The play is about a great love of the king Udayana of Vatsa with a beautiful princess named Ratnāvalī (Sāgarikā) of Lankā. The play consists of 4 acts with the combination of 554 prose dialogues and 87 verses. There are two languages used in the play; the major language is Sanskrit used for story describing, nobles, and actors, and the Prākṛit language is used for actresses and servants. There are 13 types of “Chanta” which can be ordered by frequency of their use as Śāravikarīḍita (33 verses), Saragadharā (10 verses), Ārayā (9 verses), Anushtubha (9 verses), Vasanradilaka (9 verses) Śikharinī (6 verses), Mālinī (3 verses), Prthavī (2 verses), and one verse for each of Prahāṣinī, Harinī, Puṣpitagrā, Śālinī and Upajāti. The main characters of actors are Udayana (The Hero, King of Kauśambhī), Vidūṣaka or Vasanthaka (The Hero's companion and Court-wit), Yaugandharāyaṇa (The Chief Minister of Kaushāmbī), and Vasubhūti (The Minister of Vikramabāhu). The main characters of actresses are Ratnāvalī or Sāgarikā (The Heroine, Daughter of King Vikramabāhu), Vāsavadattā (Queen, wife of Udayana), Kāñcanamālā (Servant of Queen Vāsavadattā), and Susāṅkatā (Servant of Queen Vāsavadattā and friend of Sāgarikā). Found here and there in slokas, alamkāras are both śabdālamkāra and arthālamkāra of various kinds. The alamkāras are Yamaka, Anuprāsa, Upamā, Upamārūpaka, Utpreksa, Dipaka, Samāsokti, Arthāntranyāsa, and Svabhāvokti. The main feeling of sentiment (rasa) is Śṛṅgārārasa, followed by Vīrarāsa, Hāsāyārasa, Karunārasa, and Pībhatsarāsa.

Keywords: Sanskrit Drama¹, Ratnāvalī², king Sriharsavardhana³

บทนำ

วรรณคดีสันสกฤต หมายถึง วรรณคดีที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤต ทั้งภาษาสันสกฤตพระเวท (Vedic Language) และภาษาสันสกฤตแบบแผน (Classical Sanskrit) (กุสุมา รักษมณี, 2549) มีประวัติศาสตร์ยาวนานมาหลายพันปี วรรณคดีที่เก่าแก่ที่สุดที่ยอมรับกันทั่วไปคือ วรรณคดีพระเวท อันประกอบด้วยเวทต่าง ๆ ได้แก่ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอาถรรพเวท (MacDonell, 1971) วรรณคดีสันสกฤตมีรูปแบบและเนื้อหาที่หลากหลาย เช่น บทกวี คำสอน เทพนิยาย นิทาน บทละคร เป็นต้น วรรณคดีสันสกฤตโดยทั่วไปแบ่งได้เป็น 4 ประเภทคือ 1) อาคม หมายถึง งานเขียนด้านศาสนาและปรัชญา ได้แก่ คัมภีร์พระเวท คัมภีร์พราหมณะ คัมภีร์อาร์ณยกะ และคัมภีร์อุปนิษัท 2) ศาสตร์ หมายถึง งานเขียนเชิงวิชาการต่าง ๆ ส่วนใหญ่เป็นตำราวิชาความรู้เพื่อให้เข้าใจพระเวทได้อย่างลึกซึ้ง 3) อิทิहाสะ หมายถึง งานเขียนที่มีเนื้อหาอ้างอิงประวัติศาสตร์ แต่งขึ้นเพื่อสวดติวีรบุรุษ และ 4) กาวยะ หรือ กวีนิพนธ์

หมายถึง งานเขียนที่มีวรรณศิลป์ เพื่อมุ่งสร้างอารมณ์สุนทรีย์อาจมีรูปแบบเป็นนิทาน นิยาย บทกวีหรือบทละครก็ได้ (กุสุมา รักษมนี, 2549)

นอกจากนี้ วรรณคดีสันสกฤตยังแบ่งตามวัตถุประสงค์ของเรื่องออกเป็น 2 ประเภท คือ วรรณคดีที่ให้ความเพลิดเพลินโดยการอ่านหรือการฟัง เรียกว่า ศรยกาย ได้แก่ กาวยเรื่องต่าง ๆ และวรรณคดีที่ให้ความเพลิดเพลินโดยการชมหรือการมอง เรียกว่า ทฤศยกาย (จำลอง สารพัดนึก, 2546) ได้แก่ บทละครเรื่องต่าง ๆ เชื่อกันว่า การละครสันสกฤตอย่างมีมาตรฐานเกิดขึ้นเมื่อประมาณศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสต์ศักราช ในภาษาสันสกฤตคำว่า ละคร คือ นาฏก ซึ่งมาจากธาตุ นาฏ หรือ นฤต แปลว่า เต้น หรือ รำ ละครอินเดียแต่เดิมนักเต้นรำ เพื่อแสดงท่าทางและอารมณ์ต่าง ๆ กัน ต่อมา จากการเต้นรำก็พัฒนาเป็นการแสดงท่าทางประกอบดนตรีและบางครั้งก็มีการขับร้องสลับกัน จนในที่สุดการแสดงท่าทางก็กลายเป็นเพียงส่วนประกอบสำหรับเน้นบทสนทนาแบบละคร แต่อย่างไรก็ตามการเต้นรำ เคลื่อนไหวร่างกาย ประกอบการแสดงด้วยหน้าตาและมือก็เป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ในละครสันสกฤต

ตำราการละครสันสกฤตฉบับเก่าแก่ของอินเดีย คือ คัมภีร์นาฏยศาสตร์ของภทรมุณี (Antony, 1977) ฉบับที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันใช้ภาษาสันสกฤตซึ่งเก่าเข้าใจยากในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 10 นักปราชญ์ผู้หนึ่งชื่อธัญชัยได้นำทฤษฎีในคัมภีร์นาฏยศาสตร์มาเรียบเรียงใหม่ให้เข้าใจง่ายขึ้นจึงเกิดเป็นคัมภีร์ละครชื่อว่าคัมภีร์ทรูปและในคริสต์ศตวรรษที่ 15 วิศวนาถได้แต่งคัมภีร์ละครขึ้นอีกเล่มหนึ่งชื่อว่าสาหิตยทรปณะ โดยดำเนินตามแบบของธัญชัยและเพิ่มเติมข้อมูลบางส่วนวิศวนาถวิราชได้จำแนกละครออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือรูปกะและอุปรูปกะ

วรรณคดีเป็นงานศิลปะประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นจากการเรียบเรียงถ้อยคำและเสียงที่ไพเราะงดงามมุ่งให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกนึกคิดและอารมณ์ต่าง ๆ ดังที่ วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (2544) กล่าวว่า บทประพันธ์ที่เป็นวรรณคดี คือ บทประพันธ์มุ่งให้ความเพลิดเพลิน ให้เกิดความรู้สึกนึกคิด (imagination) และอารมณ์ต่าง ๆ ตามผู้เขียน นอกจากนั้นบทประพันธ์ที่เป็นวรรณคดีจะต้องมีรูปศิลปะ (form) รูปศิลปะนี้เองทำให้เกิดความงาม ความงามของรูปศิลปะที่มีพลังเร้าความรู้สึกของผู้อ่านซึ่งทำให้เกิดอารมณ์ต่าง ๆ นี้ เรียกว่า สุนทรียภาพ ดวงมน จิตรจำนงค์ (2536) อธิบายความหมายของ สุนทรียภาพว่า ศิลปะเป็นเครื่องมือสื่อสารที่มีพลังเร้าอารมณ์สะท้อนใจของมนุษย์ เห็นได้ว่า วรรณคดีซึ่งก็คือ ศิลปะที่ใช้ภาษาเป็นอุปกรณ์นั้นสามารถให้สัมผัสที่ลึกซึ้งและรุนแรงและทำให้เกิดอารมณ์ทุกข์และสุข สุนทรียภาพหรือความงามทางศิลปะก็คือสิ่งที่เรียกว่าความจับใจนั่นเอง ดังนั้นสุนทรียภาพจะเกิดขึ้นเมื่อผู้อ่าน “รับรส” “เข้าถึง” และเกิด “สัมผัส” ทางวรรณคดี ซึ่งสัมผัสของวรรณคดีนี้ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ (2517) ได้อธิบายไว้ว่า วรรณคดีมีคุณค่าทางความรู้ประการหนึ่งกับคุณค่าทางสัมผัสหรือรูป รส กลิ่น เสียง อีกประการหนึ่งสัมผัสของผู้รู้วรรณคดีเป็นสัมผัสประณีต สัมผัสด้วยแสงจันทร์ ด้วยเมฆหมอก ด้วยเสียงจกจั่นเรไร จากถ้อยคำที่มีความหมายหนักหรือเบา ตื่นหรือลึก เป็นคำตรงหรือเปรียบเทียบกับจากจิงหะ จากโวหารการบรรยายและพรรณนา สัมผัสนามาซึ่งอิฐฐารมณและอนิฐฐารมณ ถ้าโกรธก็โกรธอย่างแสบร้อน ถ้ายินดีก็รื่นรมย์ซาบซ่าน ถ้ารียากก็รุ่มเร้าปีบรัด ถ้าเสียดายก็เหมือนถูกหว่าเอาดวงใจไป ถ้าทุกข์ก็ระทมขมขื่น ถ้ารักก็เหมือนจมลงในห้วงทะเลลึก เป็นสัมผัสที่ลึกซึ้งและรุนแรง ถ้าวรรณกรรมใดไม่ทำให้เกิดสัมผัสและอารมณ์ดังกล่าววรรณกรรมนั้นก็ไม่จับใจผู้อ่าน และมักไม่ได้รับการยกย่องว่าเป็นวรรณคดี

องค์ประกอบข้างต้นของวรรณคดีที่ทำให้ผู้อ่านเกิดสุนทรียภาพจึงเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้วรรณคดีมีคุณค่า ถือเป็น “หนังสือดี” เป็นวรรณคดีที่มีวรรณศิลป์ มีคุณค่าทางอารมณ์และความรู้สึกแก่ผู้อ่านผู้ฟัง (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, 2551) สุนทรียภาพจึงเป็นหน้าที่หลักอย่างหนึ่งของวรรณคดี เนื่องจากช่วยสร้างจินตนาการให้ผู้อ่าน และเป็นการปลดปล่อยจินตนาการทางความคิดของมนุษย์ ลักษณะดังกล่าวถือเป็นพันธกิจ

ของวรรณคดี ดังที่ กุสุมา รักษมนี (2549) กล่าวว่า หน้าที่อย่างหนึ่งของวรรณคดีก็คือการปลดปล่อยผู้แต่ง และผู้อ่านออกจากความกดดันทางอารมณ์

การศึกษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีจึงเป็นการศึกษาเรื่องของความงามในการใช้ถ้อยคำภาษาที่ไพเราะ เนื้อหาที่สนุกสนาน มีตัวละครที่มีบทบาทโดดเด่นไปตามจินตนาการของผู้เขียน ซึ่งทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งใจ เกิดอารมณ์สะเทือนใจตามรสของวรรณคดีโดยเฉพาะผลงานบทละครของกวีท่านหนึ่งที่น่าสนใจ คือ พระเจ้าศรีธรรมวรณะ พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีความสามารถด้านการปกครอง ดังประวัติโดยย่อดังนี้

พระเจ้าศรีธรรมวรณะหรือพระเจ้าศีลาทิตย์ ประสูติราว พ.ศ. 1140 เป็นพระโอรสของพระเจ้าประภารวรณะแห่งเมืองสถานะศวร (Sthānīśvara) เมืองหลวงของพระองค์ คือ เมืองกันยาคุปะ (Kanyākubja) หรือ กณาส ซึ่งอยู่ใกล้เมืองลัคเนา (Lucknow) เมืองหลวงรัฐอุตตรประเทศในปัจจุบัน ต่อมาพระเชษฐา คือ พระเจ้าราชวรมัน (Rājyavardhana) ถูกกษัตริย์ศตางกะจากเบงกอลลอบปลงพระชนม์ เมื่อเจริญวัยพระองค์ได้รับเชิญให้ขึ้นครองราชย์ พระองค์มีความเลื่อมใสในพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า ในคราวที่ทรงพระเยาว์นั้น พระองค์ทรงลำบากมาก เมื่อพระบิดาสวรรคตแล้ว พระมารดาก็กระโดดเข้ากองไฟสิ้นพระชนม์ตามพระสวามี พระองค์จึงขึ้นครองราชย์เมื่ออายุยังน้อย คือ อายุ 15 พระชันษา เมื่อครองราชย์แล้ว จึงกำจัดกษัตริย์ศตางกะผู้เป็นภัยต่อพุทธศาสนาเสีย พระองค์ได้ถวายการอุปถัมภ์แก่พระสงฆ์เป็นอย่างดี นอกจากนั้นยังได้ทำมหาทานที่เมืองประยาค (Prayāg) หรืออัลลาฮบาด (Allahabad) ในสมัยปัจจุบัน โดยนิมนต์พระสงฆ์ในพุทธศาสนาและไชนะ (เชน) ตลอดทั้งอินดูมาถวายทานตลอด 7 วัน โดยทำ 5 ปีต่อครั้ง พระองค์ดำเนินรอยตามพระจริยาวัตรของพระเจ้าอโศกมหาราช โดยการประกาศห้ามกินเนื้อ ห้ามฆ่าสัตว์ สร้างศาลาโรงธรรมโรงพยาบาลทั้งคนและสัตว์และครองราชย์โดยทศพิธราชธรรมทำให้มีความผาสุกทั่วหน้า

นอกจากเป็นนักปกครองที่มีความสามารถแล้วพระองค์ยังเป็นกวีและนักวรรณกรรมที่มีชื่อเสียงอีกด้วย ผลงานบทละครที่เด่น ๆ 3 เรื่องได้แก่ปริยพรรตिका (Priyadarśikā) นาคันนทะ (Nāgānanda) และรัตนาวลี (Ratnāvalī) (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2468) ซึ่งบทละครรัตนาวลีนั้นเป็นละครประเภทนาฏิกามี 4 องก์ มีเนื้อเรื่องโดยย่อดังนี้

รัตนาวลี เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับความรักของพระราชาอุทยนะแห่งวัดสะกับนางสาคริกา หรือเจ้าหญิงรัตนาวลี ธิดาของท้าววิกรมพาหุแห่งลังกา โครงเรื่องไม่เกี่ยวข้องกับเทพนิยาย แต่เป็นประวัติศาสตร์ ในเรื่องนี้พระราชาอุทยนะมีเมียชื่อ พระนางवासวตัตตา แต่มารักกับนางสาคริกาหรือรัตนาวลี เจ้าหญิงแห่งลังกา ซึ่งบังเอิญได้รับการส่งตัวมาเข้าพิธีอภิเษกสมรสด้วยเหตุผลทางการเมือง ระหว่างเดินทางเรืออับปาง รัตนาวลีรอดชีวิตแต่ถูกส่งตัวมาเป็นนางข้าหลวงของพระนางवासวตัตตาในราชสำนักของพระราชาอุทยนะ นางสาคริกาเองก็หลงรักพระราชาอุทยนะและวาดรูปพระองค์คู่กับนาง พระนางवासวตัตตาไม่พอพระทัย เมื่อพบภาพนั้นจึงได้ลงโทษนางสาคริกา และขอให้เลิกรักพระราชาอุทยนะ เมื่ออุปสรรคผ่านพ้นไป ละครก็จบลงด้วยการประนีประนอมกันระหว่างแม่เหลืทั้งสององค์ คือ พระนางवासวตัตตาและเจ้าหญิงรัตนาวลี (เสาวภา เจริญขวัญ, 2526)

รสทางวรรณคดีก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้บทละครสั้นสกฤตเป็นที่รู้จักและตรึงใจผู้อ่านทำให้เกิดความสะเทือนใจ ประทับใจ ซาบซึ้ง ดังบทละครเรื่อง รัตนาวลี เมื่อความจริงทุกอย่างปรากฏขึ้นมา ตลอดจนอุปสรรคต่าง ๆ ก็ผ่านพ้นไป รัตนาวลีก็ได้เป็นเมียของพระราชาอุทยนะ สมปรารถนาในความรักในที่สุด ดังตัวอย่างต่อไปนี้

वासवतटा: (हस्तं प्रसार्य ।) ऐहि रत्नावलि ऐहि । ऐतवपि तवानमे ऋक्षिगान् रूपं गवतु ।
(रत्नावलिं स्त्रिवराग्रं रत्नं गच्छतु हस्तं कुक्षित्वा राखामुपसृत्य ।) आर्य
पुत्र प्रतीज्ज्ञे नाम ।

(यैनमो) जमागेत ओ रत्नावलि जमागेत माँनतोनँ खोखाम
हेमासमनरुणनेपीसवजमगेँनगेत (तगतं रत्नावलिद्वयआग्रं
तँहलयेखतन जुमो खेापीगैलपरराख) ओ सवामी खोजयोरुब
ऊँनगेत।

राखा: (सप्रितोषं हस्ता प्रसार्य ।) गो तेवयेा प्रसातो न पणु मनयेत ।
(द्वयखामयनदीं यैनमोतँहसंग) खामपोअनंदेलेाखतेरीतेरीमाँने
खामखेरपींग ।

वासवतटा: आर्यपुत्र तु रे खलेतसयेा पीतकुलम । तततता गुरु यता न पणुखं सुमरति ।
(इति स्मरपयति ।)
ओ सवामी तरेकुलं पीताखनंगयुगेल दंगनँ खतानपोरजताँन
लखनेतेनंगजेमगेजताँनतेी खनंग (गलवजजंगमोबतेँ) ।

राखा: यथाशुणायति तेरी । (रत्नावलिं कुहमाति ।)
तातेतेरीबुणख (जबरत्नावलि) ।

विणुखे: (ननुयन ।) ती ती गोखे पुठवेी खलवतानी° हसुतता प्रियवसयसय ।
(गालंगतँनरा) ओ ओ तानऊँजेरुण तोनँ लोगतखेामासुमी
खगेपीनरुगेलेँ ।

वसुणुते: आयुपमति स्थाने तेरीखपुठवहलि ।
ओ नंगऊँमीअय तानयुँनरुणनेतँहतेरीलेँ ।

เยาคันธรายณะ: อิทานิ° สผลปริศรโม°สมิ ส่วฤตตะ | เทว ตพฺยต่า กิ เต ภูยะ ปริยมูปกโรมิ |

ตอนนี้ ข้าพเจ้าเป็นผู้มีผลอันสุกงอมแล้ว โอ้ เทวะของจงกล่าว

ข้าพเจ้าจักทำสิ่งใดอันเป็นที่ต้องการแก่ท่านอีก |

ราชา: กิมตะปรมปิ ปุริยมสติ | ยตะ

สิ่งใดที่เป็นที่ต้องการยิ่งกว่านี้อีกหรือ เหตุเพราะ|

(รัตนาวลี : 112)

ความนิยมในบทละครสั้นสกฤตของพระเจ้าศรีธรรมวรณะ ทำให้มีผู้นำผลงานของท่านมาแปลและศึกษา อาทิ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2505) ได้ปริวรรตและแปลเรื่อง ปรียทรรติกา เป็นภาษาไทย ท่านผู้หญิงดุขฎิ มาลากุล ณ อยุธยา (ดุขฎิมาลา, 2504) นำโครงเรื่องมาดัดแปลงเป็นบทละครรูปแบบไทยเดิมและบทละครร้องสำหรับแสดงบนเวที เรื่อง รัตนาวลี พระมหากาธร ทองประดู่ (2548) ได้ศึกษาศฤงคารรสในบทละครสั้นสกฤตเรื่อง ปรียทรรติกา

จากงานดังกล่าวยังไม่มีผู้ใดศึกษาวิเคราะห์ด้านวรรณศิลป์เกี่ยวกับบทละครสั้นสกฤตเรื่อง รัตนาวลี อย่างลึกซึ้ง ผู้ศึกษาจึงมีความประสงค์ที่จะศึกษาและวิเคราะห์บทละครสั้นสกฤตเรื่อง รัตนาวลี ของพระเจ้าศรีธรรมวรณะ เพื่อหยังลึกลงในรายละเอียดของบทละครและสะท้อนให้เห็นคุณค่าทางวรรณคดีและความงามของภาษา ซึ่งจะเป็นสาระที่เป็นประโยชน์ต่อวรรณคดีสั้นสกฤตและสะท้อนให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถด้านการประพันธ์ของพระเจ้าศรีธรรมวรณะให้ปรากฏยิ่งขึ้นสืบไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อแปลต้นฉบับบทละครสั้นสกฤตเรื่อง รัตนาวลี ของพระเจ้าศรีธรรมวรณะ จากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาไทย
2. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาและลักษณะของบทละครรัตนาวลี
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์องค์การและรสในบทละครรัตนาวลีของพระเจ้าศรีธรรมวรณะ

ขอบเขตของการศึกษา

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตในการศึกษาดังนี้

1. ศึกษาข้อมูลจากวรรณคดีสั้นสกฤตที่เป็นงานบทละคร ผลงานของพระเจ้าศรีธรรมวรณะ เรื่องรัตนาวลี ฉบับรจนาเป็นภาษาสันสกฤตของ M.R. Kale ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 10 ตีพิมพ์ไว้เมื่อคริสต์ศักราช 1977 จัดพิมพ์โดย Motilal Banarsidass มาศึกษาวิจัยเป็นหลัก

2. ศึกษาข้อมูลจากวรรณคดีสันสกฤตที่เป็นงานบทละคร ผลงานของพระเจ้าศรีหรรษวรรณะ
ดังนี้

2.1 อลังการ

2.1.1 ศัพท์ลังการ

2.1.2 อรรถาลังการ

2.2 รสวรรณคดีตามหลักทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต

วิธีการวิจัย

1. ปรีวรรตบทละครเรื่องรัตนาวลีจากอักษรเทวนาครีเป็นอักษรไทย
2. แปลความบทละครเรื่องรัตนาวลีเป็นภาษาไทย
3. รวบรวมและศึกษาข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องทั้งภาษาไทยและภาษา

ต่างประเทศ

4. ศึกษาประวัติความเป็นมาและลักษณะของบทละครรัตนาวลี
5. วิเคราะห์ห่อลังการและรสนทางวรรณคดีที่ปรากฏในบทละครเรื่องรัตนาวลี
6. สรุปผลการศึกษาและนำเสนอผลการศึกษา

ผลการวิจัย

บทละครรัตนาวลีเป็นบทละครภาษาสันสกฤต มีความยาว 4 องค์ ประพันธ์โดยพระราชา ศรีหรรษวรรณะ ซึ่งมีพระชนม์ชีพอยู่ในช่วง พ.ศ. 1143–1190 (ค.ศ. 590–647) ทรงเป็นจักรพรรดิผู้ครอบครองดินแดนทางตอนเหนือของอินเดีย ระหว่าง พ.ศ. 1149–1190 (ค.ศ. 606–647) เป็นพระโอรสของพระเจ้าประภากรวรรณะ และเป็นพระอนุชาของพระราชยวรรณะ พระเจ้าศรีหรรษวรรณะนั้น ทรงเป็นทั้งนักประพันธ์ผู้มีชื่อเสียง และยังเป็นผู้อุปถัมภ์กวีอีกด้วย กล่าวคือ พระองค์ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์กวี เช่น พาณะ ซึ่งได้สรรเสริญพระองค์โดยการแต่งกาวยะเรื่อง หรรษจิต และพระองค์ทรงแต่งบทละครไว้ 3 เรื่อง ได้แก่ ปรียทรรคิกา (Priyadarśikā) นาคานันทะ (Nāgānanda) และ รัตนาวลี (Ratnāvalī) จนมีกวีหลาย ๆ ท่าน ได้ออกนามของพระองค์ไว้เป็นคำฉันท์ต่าง ๆ มากมาย ดังกวีชื่อมธุสุตนะ (Madhusūdana) ออกนามพระเจ้าศรีหรรษวรรณะองค์นี้ว่า

“มาลราชสโยชยนิราชธานีกลุสย กวิชนมูรณนุสย /

รัตนาวลยาขยนาฏิกากรตุร มหาราชศรีหรรษสย /

พระมหาราชศรีหรรษะ เป็นผู้ใหญ่ในบรรดากวีทั้งหลาย ผู้ทรงแตงนาฏิกาเรื่อง

รัตนาวลี ผู้เป็นราชาแห่งแคว้นมาลวะ มีกรุงอุชยนิเป็นราชธานี / (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2505)

นอกจากนั้น ก็ยังมีข้อความที่จารึกบนแผ่นทองแดงอีก 2 แผ่น ได้แก่ พันสเชระบัฏ ที่มีลายพระหัตถ์ของพระองค์เอง และมธุพันบัฏ มีข้อความแสดงไว้ชัดเจนว่า

“สวหัสโต มม มหาราชาธิราชศรีธรรมสุย /

จากลายมือของเราเอง มหาราชาธิราชศรีธรรมะ” / (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2505)

ลายพระหัตถ์นั้นงดงามมาก แสดงว่าพระองค์ ได้ทรงการศึกษาอย่างจริงจัง นอกจากนี้ยังมีหลักฐานสำคัญยิ่งในเชิงประพันธ์ของพระองค์ คือ บทละคร 3 เรื่องได้แก่ นาคานันทะ ปริยพรรคิกาและรัตนาวลีแล้ว ยังมีบทกวีด้านพุทธศาสนาอีกสองเรื่อง ได้แก่ อัษฎมहाศรี-จิตยัสโตตระ (บทสรรเสริญมหาจิตยะทั้งแปด) และสุประภาตัสยโตตระ (บทสรรเสริญอรุณรุ่ง) และตำราไวยากรณ์ชื่อลิงคานุศาสนัม

ในฐานะของการเป็นผู้อุปถัมภ์กวีของพระเจ้าศรีธรรมวรวรรณะ นอกจากกวีประจำราชสำนักของพระองค์ที่รู้จักกันดีอย่างพานะแล้ว ยังมีกวีอีกท่านหนึ่งที่มีความสำคัญต่อพระองค์และสัมพันธ์กับบทละครเรื่องรัตนาวลีนี้คือ ธาวกะ ซึ่งเป็นกวีในพระราชสำนักของพระเจ้าศรีธรรมวรวรรณะเช่นเดียวกับพานะ นักปราชญ์หลายท่านเชื่อว่าเขาเป็นผู้แต่งบทละครเรื่องรัตนาวลี แต่ถวายพระเจ้าศรีธรรมวรวรรณะเพื่อทรงใช้พระนามในฐานะผู้ประพันธ์ ดังข้อความของนาโคชิในหนังสือ กาวยประทีปททยตะ (Kāvyapradīpoddyota) ว่า “ธาวกะ กวี ส หิ ศรีธรรมนามนา รตนาวลิมกฤตวา พหุ ธนํ ลพฺทวาน อิติ บรสิทฺถม” ความว่า “เชื่อกันว่า กวีชื่อธาวกะ ได้ประพันธ์เรื่องรัตนาวลี โดยใช้พระนามศรีธรรมะ ทำให้ได้รับทรัพย์มากมาย”(Tripathi, 1989)

นักปราชญ์อีกคนหนึ่งชื่อ ปรมานันทะ ได้กล่าวอีกว่า กวีชื่อ ธาวกะได้ขายผลงานของตนเรื่องรัตนาวลี ทำให้ได้รับความร่ำรวยมากจากพระราชทานว่าศรีธรรมะ (Tripathi, 1989)

นอกจากนี้กวีชาวคัมมะระชื่อ มัมมาฏะ (Mammāṭa) ซึ่งมีชีวิตในราวคริสต์ศตวรรษที่ 7 ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องกาวยประกาศ (Kāvyaprakāśa) ว่า บทกวีนั้นให้ชื่อเสียงและให้ความร่ำรวย (กาวยํ ยศเส อรฤกฤต) โดยยกตัวอย่างว่า ผู้มีชื่อเสียง เช่น กาลิทาส ผู้มีความร่ำรวย เช่น ธาวกะจากพระเจ้าศรีธรรมะ เป็นต้น (กาลิทาสาทินามิ ยสะ ศรีธรรมะเทรธาวกาทีนามิ ธนม) (Tripathi, 1989)

แม้ว่าธาวกะจะมีชื่อในเอกสารต่าง ๆ แต่ผลงานที่แท้จริงของเขาไม่ปรากฏชัดเจนโคเวลล์ (Cowell) ได้กล่าวว่า บทละครนาคานันทะน่าจะเป็นผลงานของธาวกะ และยังมีต้นฉบับอีกประมาณสิบเรื่องที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ และอาจเป็นผลงานของธาวกะ ทว่าโคเวลล์ไม่ได้ระบุชื่อเรื่องเหล่านั้นไว้ (Boyd, 1872)

พระเจ้าศรีธรรมวรวรรณะเสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. 1190 (ค.ศ. 647) หลังจากนั้นจักรวรรดิของพระองค์ก็สลายตามไปด้วย พระราชาอาณาจักรแตกกระจายเป็นรัฐน้อยใหญ่ในเวลาอันรวดเร็ว เหตุการณ์ในสมัยต่อมาไม่ปรากฏชัดเนื่องจากขาดหลักฐานและการจดบันทึก

เนื้อเรื่องย่อของบทละครเรื่องรัตนาวลี เนื้อเรื่องเกี่ยวกับความรักของพระราชอาทุยนะแห่งวัดสะกับนางสาคริกา หรือเจ้าหญิงรัตนาวลีแห่งลังกา นางข้าหลวงของพระมเหสีวาสวตตดา โคร่งเรื่องไม่เกี่ยวข้องกับเทพนิยาย แต่เป็นประวัติศาสตร์ ในเรื่องนี้พระราชอาทุยนะมีมเหสีชื่อ พระนางวาสวตตดาแต่มารักกับนางสาคริกาหรือรัตนาวลีเจ้าหญิงแห่งลังกา ซึ่งบังเอิญถูกนำมาอยู่ในพระราชสำนักของพระราชอาทุยนะ เพราะเรืออัปปาง นางสาคริกาเองก็หลงรักพระราชอาทุยนะและวาดรูปพระองค์ พระนางวาสวตตดาจึงมาเมื่อพบภาพนั้นจึงลงโทษนางสาคริกา และขอให้เลิกรักพระราชอาทุยนะ เมื่ออุปสรรคต่าง ๆ ผ่านพ้นไป ละครก็จบลงด้วยการประนีประนอมกันระหว่างพระมเหสีทั้งสององค์ คือ พระนางวาสวตตดา และเจ้าหญิงรัตนาวลี

บทละครรัตนาวลีทั้ง 4 องค์ประกอบด้วย องค์ที่ 1 มีบทร้อยกรอง 25 บท บทสนทนา 78 ครั้ง บทไหว้ครู (นานที) เบิกโรง นายโรงออกมาเกริ่นนำ (อามุข) องค์ที่ 2 มีบทร้อยกรอง 21 บท บทสนทนา 162 ครั้ง บทเกริ่นนำ (ประเวศกะ) เป็นเหตุการณ์ที่เป็นต้นเค้าของความวุ่นวายโดยเหตุจากภาวาตของนางเอก องค์ที่ 3 มีบทร้อยกรอง 19 บท บทสนทนา 116 ครั้ง บทเกริ่นนำ เป็นการพบกันระหว่างพระเอกกับนางเอกในที่สุด องค์ที่ 4 มีบทร้อยกรอง 22 บท บทสนทนา 198 ครั้ง เป็นเหตุการณ์ที่นางเอกถูกเปิดเผยฐานะที่แท้จริงโดยกลของนักมายากล ส่งท้ายด้วยการให้พร (ภรตวากยะ)

ตัวละครหลักในบทละครสันสกฤตเรื่อง รัตนาวลี มีทั้งหมด 4 ตัวละคร ได้แก่ พระราชาอุทยนะ วิหุชกะ พระนางवासวตัตตา และสาคริกา

พระราชาอุทยนะ แห่งเมืองวัดสะ เป็นตัวละครที่แสดงให้เห็นถึงชีวิตในราชสำนักที่มีความสนุกสนานรื่นรมย์ พระองค์เป็นบรรทัดฐานที่ดี มีความเข้าใจและทำตามหน้าที่และความรับผิดชอบ การรับรู้เกี่ยวกับการกิจการเมืองของพระองค์มีน้อยมากเพราะว่าบทละครนี้ไม่ใช่บทละครเกี่ยวกับการเมือง การที่ผู้ชายมีภรรยาหลายคนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามปกติในประเทศอินเดียในช่วงเวลานั้น และเป็นที่ยอมรับได้ในการที่พระราชาจะมีใจให้แก่หญิงสาวคนใหม่ พระราชาเป็นชายหนุ่มที่สง่างามมาก เห็นได้จากความเข้าใจผิดของนางสาคริกาที่คิดว่าพระองค์เป็นกามเทพ แม้ว่าพระองค์จะต้องอยู่ในสถานการณ์ที่ถูกบังคับให้ต้องโกหกก็ตาม เมื่อพระองค์ต้องปฏิเสธว่าไม่เคยเห็นนางสาคริกามาก่อน พระองค์พูดกำกวมและก็ไม่ได้กล่าวคำเท็จไปโดยตรง ในฐานะเป็นเจ้านายที่จะต้องจัดการกับพวกที่มีความอิจฉาและไม่อิจฉา พระองค์ต้องมีความรอบคอบ ไม่เพียงแต่การกระทำที่จะส่งผลต่อความรักครั้งก่อนของหญิงคนก่อน คือ ไม่ทำร้ายจิตใจ พระนางवासวตัตตา ดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์ให้เกียรติแก่พระนางवासวตัตตาและใช้ความพยายามอย่างต่อเนื่องในการประนีประนอมเพื่องอนจ้อขอคืนดีกับพระนางवासวตัตตา

วิหุชกะ เป็นตัวละครตามแบบแผนที่เป็นเจ้าของบทละครสันสกฤตส่วนใหญ่ เป็นพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญด้านพิธีการและเป็นพระสหายของพระราชา เป็นเพื่อนที่ซื่อสัตย์ของพระเอก ทำหน้าที่ในการกระตุ้นเสียงหัวเราะบนเวที มีรูปร่างอัปลักษณ์ เป็นผู้ที่คอยช่วยเหลือและสนับสนุนพระเอก

พระนางवासวตัตตาเป็นพระมเหสีแห่งพระราชาอุทยนะ พระนางเป็นผู้มีพระชันษาสูงและสุขุม แต่โดยธรรมชาติจะเป็นคนขี้หึง และคอยขัดขวางทางรักของพระราชาอุทยนะอยู่เสมออีกตาม แต่พระนางก็เป็นคนที่รักแท้และเป็นคนที่ไมโกรธใครนาน ดังจะเห็นได้จากครั้งที่พระนางได้กักขังนางสาคริกาไว้ด้วยการล่ามโซ่ตรวน แต่เมื่อได้รับรู้ว่านางสาคริกาทกอยู่ในอันตรายถึงแก่ชีวิต พระนางก็ได้สารภาพถึงการกักขังนางสาคริกาในทันที ทำให้นางสาคริการอดพ้นจากอันตรายมาได้ด้วยความเมตตาของพระนางवासวตัตตา และในที่สุดพระนางก็ได้ยอมรับนางสาคริกาซึ่งเป็นคู่แข่งความรักของพระองค์และยอมรับในความรักของนางที่มีต่อพระราชาอุทยนะ อุปนิสัยของพระนางจึงจัดได้ว่าเป็นพระมเหสีผู้ใจกว้างและมีเต็มเปี่ยมไปด้วยความรัก

สาคริกา ได้รับการกล่าวพรรณนาว่า เป็นเจ้าหญิงผู้เลอโฉมและอ่อนเยาว์ เป็นผู้ที่เสน่ห์สามารถดึงดูดบุรุษผู้ใดแลแค่เพียงภาวาตของนาง ลักษณะที่โดดเด่นของตัวละครนี้กลับเป็นความรักของนางที่มอบแด่องค์ราชาอุทยนะซึ่งเป็นผู้ที่นางตกหลุมรักตั้งแต่แรกเห็นราวกับว่าองค์ราชาอุทยนะมีรูปร่างสง่างามดั่งกามเทพ ลักษณะเด่นอีกอย่างหนึ่งของนางคือความอ่อนไหวเป็นพิเศษ เพราะเมื่อพบเหตุการณ์ที่ผิดหวังนางคิดจะฆ่าตัวตายในทันที สิ่งที่แสดงออกมานี้เป็นความอ่อนแอที่ทำลายความเป็นนางเอกของตัวละคร

ลักษณะนิสัยอย่างเดียวของนางซึ่งไม่ได้กล่าวไว้โดยตรง คือ การรักษาเกียรติยศของครอบครัว ทำให้นางไม่เปิดเผยฐานะที่แท้จริงของนางให้กับสังคตาซึ่งเป็นเพื่อนรู้ใจ

ฉากของบทละคร คือ เมืองเกาสามพี ราชอาณาจักรของพระราชาอุทยนะ ผู้ปกครองแคว้นวัตสราช เมืองเกาสามพี เป็นเมืองที่มีชื่อเสียงมากในสมัยโบราณ ถูกกล่าวถึงในรามายณะของวาลมิกิเป็นหนึ่งในสิบเก้าเมืองหลวงของอินเดียโบราณ

ภาษาที่ใช้ในบทละครรัตนาวลีนั้น ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลัก คือในบทบรรยาย และตัวละครชั้นสูง ส่วนตัวละครหญิงและคนใช้จะใช้ภาษาปรากฤต อย่างไรก็ตาม ต้นฉบับที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ได้แสดงไว้เฉพาะภาษาสันสกฤต ผู้ศึกษาจึงไม่ได้ระบุว่าส่วนใดเป็นภาษาปรากฤต

บทละครรัตนาวลีใช้ฉันททั้งหมด 13 ชนิด ฉันทที่นิยมใช้เรียงลำดับจากมากไปหาน้อย ได้แก่

- 1) ศารทูลวิกริตฉันท มีจำนวน 33 บท
- 2) สรรคราฉันท จำนวน 10 บท
- 3) อารยาฉันท จำนวน 9 บท
- 4) อนุชฎฉันท จำนวน 9 บท
- 5) วสันตติลกฉันท จำนวน 9 บท
- 6) ศิขริณีฉันท จำนวน 6 บท
- 7) มาลีณีฉันท จำนวน 3 บท
- 8) ปถวีฉันท จำนวน 2 บท
- 9) ประหรชณีฉันท จำนวน 1 บท
- 10) หริณีฉันท จำนวน 1 บท
- 11) ปุષปีตาคราฉันท จำนวน 1 บท
- 12) ศาลินีฉันท จำนวน 1 บท และ
- 13) อุปชาติฉันท จำนวน 1 บท

อลังการที่ใช้ในบทละครรัตนาวลีมีความโดดเด่นทั้งในด้านศัพท์าลังการ (อลังการทางเสียง) ได้แก่ ยมก (การซ้ำคำ) อนุปราส (การเล่นเสียงซ้ำพยัญชนะ) และอรรธาลังการ (อลังการด้านความหมาย) ได้แก่ อุปมา (การเปรียบเทียบ) อุปมาอุปไมย (การเปรียบเทียบโดยใช้ถ้อยคำเหมือนรูปกะแต่มีได้หมายความลึกซึ้งเท่ากับรูปกะ) อุตเปรกษา (การกล่าวโดยแสดงจินตนาการให้เกินจริง) ทิปกะ (การกล่าวข้อความที่มีกิริยาเพียงตัวเดียว แต่มีส่วนขยายมากกว่าหนึ่ง) สมาสโกติ หรืออันโยกติ (การเปรียบเทียบโดยการกล่าวถึงสิ่งหนึ่งแต่หมายถึงอีกสิ่งหนึ่ง มีได้กล่าวถึงสิ่งนั้นตรงๆ) อรรธานตรันยาสะ (การใช้ถ้อยคำแสดงเหตุหรือหาหลักฐานมายืนยันเพื่อสนับสนุนสิ่งที่กล่าวถึง) สวภาโวคติ (การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสภาพที่เป็นอยู่โดยธรรมชาติ)

ในการวิเคราะห์รสทางวรรณคดี พบว่าบทละครรัตนาวลีมีรสหลักได้แก่ ศฤงคารรส (ความรัก) รสรอง ได้แก่ วีรรส (ความกล้าหาญ) হাসยรส (ความสนุกสนาน) กรุณารส (ความสงสาร) พิกัตสรส (ความน่ารังเกียจ)

ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบบทละครทั้งสามเรื่องที่เชื่อว่าพระเจ้าศรีหรรษวรรณะเป็นผู้ประพันธ์ เพื่อศึกษาความแตกต่างและความเหมือนระหว่างบทละครทั้งสาม
2. ควรมีการศึกษาการใช้คำศัพท์และไวยากรณ์ในบทละครรัตนาวลี ซึ่งผู้ศึกษาไม่ได้ศึกษาไว้ในงานวิจัย ชิ้นนี้

เอกสารอ้างอิง

- กุสุมา รัชมณี. (2549). *การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต*. กรุงเทพฯ: ธรรมสาร.
- กำธร ทองประจักษ์, พระมหา. (2548). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์ศตยการรสนในบทละครสันสกฤตเรื่อง ปริยทรรคิก* สารนิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- จำลอง สารพัฒน์. (2546). *ประวัติวรรณคดีสันสกฤต 1*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ดารณี บุณยวัฒน์. (2522). *อุปมาในบทละครสันสกฤต ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 4-12*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดวงมน จิตร์จำนงค์. (2536). *สุนทรียภาพในภาษาไทย*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ธรรมสาร.
- ธวัชชัย ดุลยสุจริต. (2536). *การศึกษาวิเคราะห์บทละครสันสกฤต อภิธานศำนดกลอนบทที่ 1-2*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ. (2517). *วิเคราะห์วรรณคดีไทย*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ประเทือง ทินรัตน์. (2526). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาและความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องศกุนตลาฉบับต่างๆ*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2468). *ปริยทรรคิก*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. (2551). *ประวัติวรรณคดีสันสกฤต*. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วิทย์ ศิวะศรียานนท์. (2544). *วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์*. (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: ธรรมชาติ.
- เสาวภา เจริญขวัญ. (2526). *วรรณคดีสันสกฤต*. เชียงใหม่: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- Antony, B.S. (1977). *A Study of Alamkāras in Sanskrit Mahākāvya and Khandakāvya*. Delhi: Amar Printing Press.
- Boyd, Palmer. (1982). *Nāganada of the Joy of the Snake-World*. London: Trübner & Co.
- Kale, M.R. (1977). *A Higher Sanskrit Grammar*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- _____. (2004). *The ratnāvalī of Śrīharaṣa-deva*. Varanasi: Motilal Banarsidass.
- Macdonell, A.A. (1971). *A History of Sanskrit Literature*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Tripathi, R. S. (1989). *History of Kanauj: To the Moslem Conquest*. Delhi: Motilal Banarsidass.